

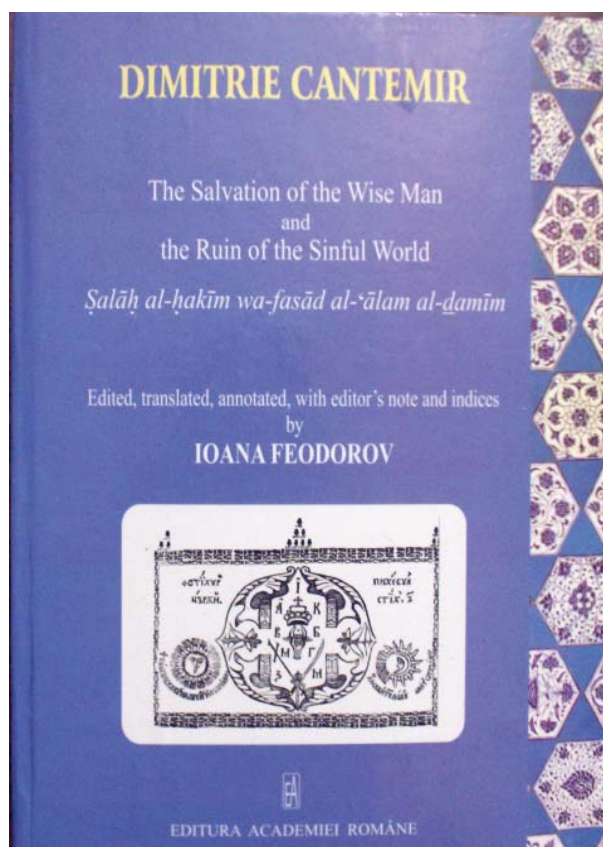
„DIVANUL...¹” ÎN LIMBILE ARABĂ ȘI ENGLEZĂ

Acad. Andrei Eșanu

A sensational discovery was done by the great Romanian historic Virgil Cândea in 1970, he gave out the information that “The Divan...”, the first edited opera of Dimitrie Cantemir, has been added to the circle of Arabic culture three centuries ago, finding a large echo in the hearts and consciousness of the orthodoxy spoken Arabian faithful in the Orient. PhD Ioana Feodorov continued the researching opera of her father, translating it from Arabian to English and editing the remarkable creation of Cantemir.

Încă din timpul vieții, dar mai ales după trecerea sa în lumea celor drepti, opera lui Dimitrie Cantemir a căpătat o largă răspândire prin copii manuscrise și ediții în întreaga Europă. Un pas decisiv în această privință l-a avut efortul fiului său, Antioh Cantemir care, plecând în misiunea sa diplomatică la Londra în 1732, a luat cu sine mai multe dintre scrierile tatălui său rămase până la acea dată în manuscrise olografe sau copii ale unor secretari ai săi. Așa se face că în 1734 la Londra apare una dintre cele mai monumentale lucrări cantemiriene „*The history of growth and decay of the Othman Empire/ Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*” (în 1754-1755 apare cea de-a doua ediție în limba engleză a lucrării), după care apar două ediții franceze, apoi altele două în limba germană, ediții care au pus temeliiile răspândirii largi pe calea tiparului a acestei cărți. Ceva mai târziu o circulație tot atât de spectaculoasă a cunoscut altă operă de mare valoare a lui Dimitrie Cantemir, „*Descriptio Antiqui et Hodierni Status Moldaviae/Descrierea Stării de Odinioară și de Astăzi a Moldovei*” care în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și primul sfert al celui următor,

¹ Dimitrie Cantemir, „*The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World*”, illustrations/ *Salāh al-hakīm wa-fasād al-’ālam al- damīn*, Edited, translated, annotated, with editor’s note and indices by Ioana Feodorov, Editura Academiei Române, București, 2006, 380 p. + 20 p

Ediția arabo-engleză a “Divanului...” București, 2006

a cunoscut patru ediții importante: două în limba germană (una în variantă de revistă - 1769/1770 și alta - în ediție aparte Frankfurt și Leipzig, 1771); una în limba rusă (Moscova, 1789) și alta în limba română (Mănăstirea Neamț, 1825), dintre care doar cele dintâi au avut la bază un manuscris latin². În sec. XIX – XX opera cantemiriană a cunoscut o și mai mare circulație și prețuire prin numeroase ediții ale diferitor opere, prin investigații de proporții în istoriografia națională și universală.

Mai multă vreme s-a crezut că Dimitrie Cantemir a fost cunoscut prin scrierile sale doar în Europa. Aceste limite ale cunoașterii au căzut odată cu descoperirile senzaționale ale regretatului academician român, Virgil Cândea, un mare și pasionat cantemirolog care a făcut dezvăluiri ieșite din comun privind aria de răspândire și circulație a moștenirii cărturărești a lui Dimitrie Cantemir. Astfel, în 1984, cercetătorul a identificat în bogata bibliotecă Houghton Library a Universității Harvard din Statele Unite ale Americii manuscrisul original, copiat

² Vezi mai detaliat: Eșanu Valentina, Eșanu Andrei, *Studiu Introductiv în Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea Stării de Odinioară și de Astăzi a Moldovei*, București, 2007, 92-116.

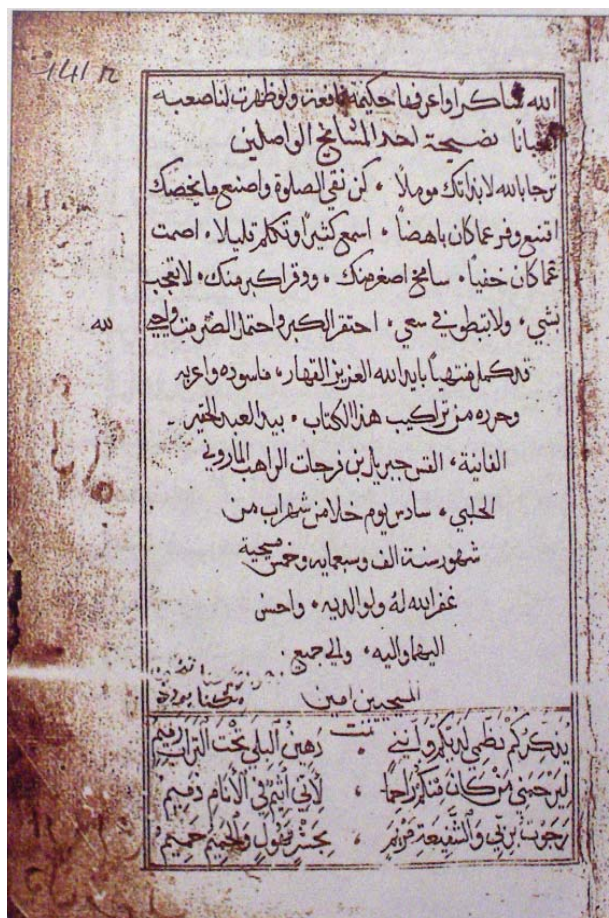
pe curat, al aceleiași fundamentale lucrări „*Incrementorum et decrementorum aulae othmannicae*” / „*Creșterea și descreșterea curții otomane*”, care conține și note marginale lăsate de mâna lui Dimitrie Cantemir³.

În urma investigațiilor în bibliotecile și arhivele din Orientul Apropiat, în special din Siria și Liban, același istoric a avut fericirea să descopere o serie de codice în limba arabă, a căror text i s-a părut foarte apropiat de prima scriere a cărturarului D. Cantemir „*Divanul sau gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau giudețul sufletului cu trupul*”.

Comparând varianta greacă a acestei opere cu textele manuscrise arabe, istoricul a ajuns la concluzia că, deși nici unul dintre manuscrise nu purta numele lui Dimitrie Cantemir, ipoteza emisă anterior s-a adeverit, fiind vorba de o variantă în limba arabă foarte apropiată de conținutul „*Divanului...*” în varianta greacă. Doar în treacăt vom aminti că „*Divanul...*” este prima lucrare a lui Dimitrie Cantemir, fiind scrisă doar în câteva luni, prin 1697, și publicată la Iași în 1698, în limbile română și greacă, cu sprijinul fratelui său Antioh Cantemir, pe atunci domn al Țării Moldovei și cu „osârdiia și epitropiia (sprijinul material – n.n.) cinstului și blagorodnicului boiar, dumnealui Lupul Bogdan hatmanului...”, cumnat al fraților Cantemirești. „*Divanul...*” reprezenta un adevărat examen de maturitate pentru tânărul Dimitrie, un fel de teză de doctor în filozofie/teologie, elaborată sub îndrumarea cunoscutului dascăl de familie al Cantemireștilor – Ieremia Cacavelas.

Continuând investigațiile, Virgil Cândea a stabilit și împrejurările în care „*Divanul...*” lui Dimitrie Cantemir a fost receptat în cultura arabă. În special s-a constatat că patriarhul Antiohiei și mitropolitul de Alep, Athanasios Dabbās încă din 1695 a făcut călătorii în Europa de Răsărit, inclusiv în Țările Române, în scopul de a aduna ajutoare pentru populația arabă creștin-ortodoxă din Orientul Apropiat, aflată sub stăpânire otomană. Prin 1700, același A.Dabbās mitropolit pe atunci de Alep, a fost oaspetele domnului muntean Constantin Brâncoveanu, asistând și la nunta fiicei acestuia. Se admite că în această perioadă, Athanasios Dabbās a cunoscut ediția recent apărută la Iași a „*Divanului...*”. Citind varianta greacă a acestei opere și plăcându-i foarte mult,

el a luat-o cu sine la reședința sa din Orient, unde cu ajutorul unui călugăr maronit, Gibrā'il Farhāt, a tradus această lucrare, prin 1705, în limba arabă. Opera cantemiriană, prin conținutul și mesajul ei a găsit un larg ecou în inimile și conștiința creștinilor ortodocși de limbă arabă din Orient, fiind copiată de mai multe ori pe parcursul sec. XVIII – XIX. Fie că înaltul prelat arab a făcut un gest de loialitate față de domnul muntean, Constantin Brâncoveanu, precum admite acad. Virgil Cândea, cunoscând rivalitatea dintre acesta și Dimitrie Cantemir, fie din altă cauză, a omis în versiunea arabă numele autorului, adică cel a lui D. Cantemir. De aceea, pe parcurs de două secole și jumătate, în Orientul Apropiat se considera că scrierea în cauză, având un profund mesaj creștin-ortodox, îi aparține fie patriarhului Athanasios Dabbās, fie chiar lui Vasile cel Mare, unul dintre marii părinții ai bisericii creștine. În 1969, acad. Virgil Cândea, fiind într-o călătorie de cercetare în Liban și Siria, a avut inspirația de a vizita și mănăstirea Deir el-Shuei, vestită în toată lumea arabă prin bogata sa colecție de scrieri în manuscris ale înalților ierarhi antiohieni, care călătoriseră în Țările Ro-

Pagină din manuscrisul arab

³Vezi: Demetria Cantemirii, *Incrementorum et Decrementorum Aulae Othomannicae Libri Tres*. Publicat cu introducerea de Virgil Cândea, București, 1999, 1064 p.

mâne în epoca otomană. Cu ajutorul unui ghid francofon din Liban, a stabilit că unul din manuscrisele arabe, păstrate aici, ar putea fi cunoscuta lucrare a lui D. Cantemir, „*Divanul...*”. Ulterior au fost identificate 11 copii manuscrise arabe ale „*Divanului...*” păstrate în biblioteci din Orient și din Europa Occidentală. Despre această descoperire senzațională opinia publică științifică a aflat în 1970, când marele istoric Virgil Cândea a publicat primele informații în această privință. Mai multă vreme, această muncă de valorificare a rămas înghețată, fiind obținut doar un microfilm cu textul arab al „*Divanului...*” după un manuscris păstrat în Bibliothèque Nationale de France din Paris.

Opera de cercetare în această direcție a fost continuată de fiica savantului –Ioana Cândea-Feodorov, licențiată și doctor în Limba și Literatura Arabă a Universității București, actualmente cercetător științific la Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, care prin studii specializate a reușit să dobândească vaste cunoștințe în domeniul limbii, culturii și literaturii arabe. La îndemnul părintelui ei, tânăra cercetătoare a preluat ștafeta și timp de mai mulți ani a continuat investigațiile prin biblioteci și arhive din Occident, obținând stagii de cercetare și profitând de sfatul și sprijinul celor mai de seamă arabiști din marile centre universitare vest-europene. Unul din rezultatele remarcabile de pionierat în știința europeană, de fapt, a fost identificarea și coroborarea textului „*Divanului...*” în limba greacă (după ediția Iași, 1698) cu traducerea arabă a acestei opere. Pe parcurs, doctor Ioana Feodorov a comparat cele 11 copii arabe cunoscute, ajungând la concluzia că cel mai complet și cel mai corect este manuscrisul *Ms. Arabe 6165, 142 fol.* din Bibliothèque Nationale de France și altul *Ms. Arabe 337, no.2, 226 fol.* din Biblioteca Apostolica Vaticana din *Città del Vaticano*.

Apoi a urmat un travaliu pe cât de imens, pe atât de tenace de traducere a „*Divanului...*” într-o limbă de largă circulație internațională, fiind vorba de cea engleză. După ani de muncă asiduă, prin efortul comun al acad. Virgil Cândea și a Ioanei Feodorov, s-a ajuns la un rezultat excepțional, editându-se un extraordinar volum bilingv (în engleză și arabă) a „*Divanului...*” lui Dimitrie Cantemir. Astfel, după mai bine de două secole și jumătate, este tradusă în engleză a doua mare operă a cărturarului voievod, Dimitrie Cantemir, prima fiind, precum am arătat, „*Istoria Imperiului Otoman*”. Prin studiul com-

parativ al versiunilor în limba greacă și cea arabă, efectuat de cercetătoare, s-a constatat că în varianta lui Athanasios Dabbās sunt omise un șir de compartimente ale originalului, inclusiv cele trei texte introductive și Prefața la Cartea a III-a, precum și fragmente privind atitudinea lui Dimitrie Cantemir față de catolici și otomani, editorii aducând argumente pe deplin credibile privind motivele acestor „redactări”.

Volumul „*Dimitrie Cantemir, The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World*” / „*Salāh al-hakīm wa- fasād al-’ālam al- damīn*” într-o frumoasă copertă a văzut lumina tiparului la Editura Academiei Române, aceasta fiind una din ultimele dorințe ale celebrului cantemirolog Virgil Cândea.

Pe lângă traducerea în limba engleză (p.85-226) și versiunea arabă (p.227-354), ediția cuprinde o *Mărturisire /Acknowledgments* și o *Notă asupra ediției/Editor’s Note* (p.55-78) a doamnei doctor Ioana Feodorov, un vast *Studiu introductiv/Introduction* (p.11-54), purtând semnătura acad. Virgil Cândea, după care urmează o listă de *Abrevieri și Semne convenționale/ Abbreviations and conventions* (p.79-80), utilizate în ediție, o listă a cărților din *Vechiul Testament și Noul Testament/ the names of the Biblical Books* (p.81-82), la care face frecvent referințe autorul „*Divanului...*”, o pagină care cuprinde alfabetul arab cu echivalente în baza celui latin/ *Transliteration of the Arabic script* (p.83). În final, volumul include un *Apendice/ Appendix* (p.355-358) prin care lipsa unei

Pagină din ediția princeps (Iași, 1698, a „*Divanului...*”)

părți din conținutul „*Divanului...*” (fol. 5r-5v din ms. Arab din Bibliothèque Nationale de France) este completată prin același fragment din ms. Arab 108r-108v fol. din Biblioteca Apostolica Vaticana, precum și un colofon al „ *Divanului...*”, după manuscrisul din Biblioteca Papală, care diferă de cel din ms. Parisian. Pentru o mai bună orientare în materie, volumul este înzestrat cu un *Indice de autori și opere/ Index of Authors and Works* (p.359-362), un indice de *cote ale Vechiului și Noului Testament/ Index of Biblical Quotations* (p.363-365), un alt indice, de astă dată de *Nume/ Index of Names* (p.367-371) și o *Bibliografie* (p.373-380) care cuprinde ediții ale unor opere ale lui D. Cantemir, alte rarissime ediții, cataloage de manuscrise arabe, care includ „*Divanul...*”, Dicționare și Enciclopedii universale și speciale, o bibliografie de literatură istorică la temă, un repertoriu de lucrări speciale de paleografie și textologie arabă medievală, precum și o listă de manuscrise arabe traduse și editate, finalizând cu alta de ilustrații (p.381) și ilustrațiile propriuzise, în număr de 23.

Dintre materialele introductive ale volumului ținem să evidențiem vastul studiu introductiv, purtând sem-

nătura acad. Virgil Cândea, în care sunt luate în dezbateră cinci aspecte centrale, ce țin de istoricul elaborării și punerii în valoare a „*Divanului...*”, între care, structura și conținutul acestuia, „*Divanul ...*” ca operă filosofică și etică, „*Divanul...*” în cultura română și europeană, precum și circulația acestei opere cantemiriene într-o vastă arie de cultură și civilizație euro-asiatică. Studiul în cauză se distinge prin rigurozitate și competență, printr-o înțelegere profundă a „*Divanului...*” ca operă reprezentativă a epocii. Drept dovadă în această privință este nu numai numărul mare de studii speciale, dedicate de marele nostru savant acestui tratat cantemirian, dar și numărul considerabil de referințe, care în totali-

tatea lor permit cititorului să-și facă o reprezentare exhaustivă despre „*Divan...*” și importanța acestuia pentru cultura românească și universală.

La fel de importantă pentru înțelegerea materiei volumului este și *Nota Editorială*, semnată de doctor Ioana Feodorov, în care autoarea vine cu un șir de substanțiale considerente și comentarii privitoare la versiunea arabă a „*Divanului...*”, sursa și concepția acesteia, o caracterizare minuțioasă a manuscriselor puse la temelia ediției, textul arab și variațiile sale lingvistice, după care urmează principiile de bază ale editării și traducerii acestei lucrări, cotele citatelor din Biblie, în versiunea arabă și cea engleză, precum și un șir de explicații privind tehnicile folosite în traducerea textului „*Divanului...*” din limba arabă în cea engleză.

Valoarea științifică a ediției câștigă deosebit de mult și prin numeroasele note și comentarii, făcute de aceeași Ioana Feodorov, la subsol, în care explică diverse noțiuni și expresii arabe, și în finalul versiunii engleze, în care, printre altele, vine cu prețioase și deosebit de competente explicații însoțite de referințele respective la literatura specială privind diverse fenomene și prezențe culturale în civilizația

Acad. Virgil Cândea (1927-2007), marele cercetător al moștenirii cărțurărești a lui Dimitrie Cantemir

arabo-creștină. Prin aceeași înaltă ținută științifică se disting notele din subsolul versiunii arabe ale „*Divanului...*”, acestea din urmă ajungând la un număr de 511 și care dau posibilitate cititorului să-și facă o reprezentare deosebit de clară despre textul în versiunea arabă.

În finalul scurtei noastre prezentări, ținem să subliniem, că prin această ediție, de excepțională ținută academică, se face o deschidere spre o nouă direcție de cercetare și valorificare a moștenirii cărțurărești lăsate de Dimitrie Cantemir, fapt pentru care, regretatului acad. Virgil Cândea și doctor Ioana Feodorov le aparțin merite deosebite.